

IN DE FRONTLINIE

In memoriam Jan Wiarda 24 december 1940 – 6 februari 2013

In de frontlinie

Tien politiemannen en de Duitse bezetting

Jos Smeets, Tommy van Es, Guus Meershoek (eindred.)

Afbeelding omslag: Amsterdamse politieman bekijkt Duits militair voertuig bij de intocht van het Duitse leger op 15 mei 1940 [Beeldbankwo2 – NIOD – Stapf Bilderdienst]

Omslagontwerp: Bart van den Tooren, Amsterdam

Vormgeving binnenwerk: Peter Verwey, Heemstede

© 2014 De auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789089534798

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

1. Inleiding | 7
 2. Moderne politie in een benarde tijd: 1918-1945 | 19
 3. Henk Kraaijenbrink: een korpschef die voorzichtig laverend de bevrijding haalde | 33
 4. Pierre Versteegh: een marechausseeofficier die voor het vasthouden aan zijn eer de ultieme prijs betaalde | 51
 5. Krieno Luurssen: een bekwame, beginselloze avonturier bij de *Sicherheitspolizei* | 67
 6. Chris de Gier: een gevierd marechaussee die zijn reputatie tenietdeed | 81
 7. Tinus Osendarp: een naïeve atleet die boegbeeld van het nieuwe regime werd | 99
 8. Wim Croiset van Uchelen: een formalist die bleef meewerken | 111
 9. Bertus van den Bremen: een nieuwkomer die getuige werd van een staatsmisdrijf | 127
 10. Arend Japin: een agent die zijn hart volgde | 145
 11. Engelhard Beekman: een streber die alsnog zijn ideaal verwezenlijkte | 159
 12. Bram Harrebomee: een gedreven nationaalsocialist die doorvocht tot het bittere einde | 173
 13. Terugblik: wat valt er te leren van de politieke oorlogservaringen? | 189
- Nawoord | 200
Noten | 201
Bronnen en literatuur | 213
Auteurs | 219
Personenregister | 220

I. INLEIDING

Het oorlogsverleden van de Nederlandse politie is lange tijd lastig erfgoed geweest. Er is een tijd geweest dat dat verleden bij plechtige terugblikken uit de weg werd gegaan en binnen de politie zelf taboe was, maar ook een tijd dat de politie het regelmatig als verwijt naar het hoofd kreeg geslingerd en deze er dan beschaamd het zwijgen toe deed. De schuldvraag maakte een vrijmoedige discussie over dat thema vrijwel onmogelijk. Nu er een behoorlijk aantal historische studies naar het politieke oorlogsverleden voorhanden is en vrijwel allen die tijdens de oorlog bij de politie dienstdeden zijn overleden, lijkt die hindernis wel te nemen. Binnen de politie is het onderwerp niet meer taboe. Met het verstrijken van de tijd lijkt de kwestie in de samenleving zijn scherpte te hebben verloren. Het zou nu mogelijk moeten zijn om onbevagen en met oog voor complexiteit naar het gedrag van Nederlandse politiemannen tijdens de bezetting te kijken.

De Duitse bezetting heeft Nederland diepgaand beroerd. Het land dat buiten de Eerste Wereldoorlog was gebleven en in de jaren twintig voor het eerst grote delen van de bevolking een redelijk welvaartspeil had verschaft, werd in deze vijf jaren geconfronteerd met executies, mensenroof, economische plundering en hongersnood. De bezetting was echter ‘zakelijk’ begonnen. De verontwaardiging over de schijnbaar onverhoedse inval en over het uitwijken van de vorstin en de regering was snel verdwenen. Nazi-Duitsland boezemde wel vrees in, maar de loyale medewerking die de bezetter van het Nederlandse bestuur eiste, had velen alleszins redelijk geleken en was vanzelfsprekend verstrekt. Allengs echter was die dienstverlening meer gaan knellen. De door de bezetter aan het bestuur opgedrongen maatregelen riepen weerstand op, bij de bevolking maar ook bij de bestuurders en bij de ambtenaren die deze moesten uitvoeren. Behalve bestuurders gingen ook politiemannen zich afvragen – soms op aansporing van buitenstaanders – of zij hun dienst wel konden voortzetten. Hun antwoorden liepen uiteen.

In de decennia na de bevrijding kreeg de herinnering aan de inbreuk op het normale bestaan tijdens de oorlog een belangrijke plaats in het openbare leven. Toen jaren later het openbaar bestuur voorwerp van publieke kritiek werd, werd de bezettingstijd zelfs een ijkpunt in discussies over de morele dimensies van ambtelijk gedrag. De sjabloon van burgemeester in oorlogstijd sprak tot de ver-

beelding maar spleet de discussianten ook in twee kampen: de principiëlen die er op het juiste moment het bijltje bij neer hadden gegooid, stonden tegenover pragmatici die bij het redden wat er te redden viel hun handen vuil hadden gemaakt. Een absolute scheidslijn riep het beeld van de politiemann op: daar stond de agent die weigerde joden op te halen en onderzoek tegenover zijn collega die aan zijn gezin dacht en toch maar meewerkte. Het debat werd in morele termen gevoerd maar liet zich in zulke begrippen niet bevredigend afsluiten. De eigen morele noties van de schrijver en de lezer raakten onontwarsbaar verknoopt met de morele aspecten van het gedrag van de bestudeerde personen.

Daarom is het jammer dat de Nederlandse geschiedschrijving van de bezetting zich sinds de eeuwwisseling opnieuw binnen een moreel gekleurd, nationaal kader beweegt. Eerder was zo'n kader, zoals bekend, opgericht door Loe de Jong die de eerste veertig jaar na de oorlog de bezettingsgeschiedschrijving domineerde en die zijn magnum opus over het koninkrijk in oorlogstijd vatte in de termen 'goed' en 'fout'. Daarvoor is hij vaak gekritiseerd.¹ Maar de laatste jaren is dat vermaledijde kader opnieuw opgedoken in beschouwingen over de Duitse bezetting. Sommige historici zetten zich krachtig af tegen De Jongs morele classificatie en gebruiken in hun beschrijvingen bij voorkeur uitsluitend amorele termen als 'toeval' en 'doormodderen'. Zij polemiseren zozeer met de rijks-geschiedschrijver dat De Jongs schaduw in hun werk voortdurend aanwezig is. Andere bepleiten juist een herwaardering van individuele keuzes en schromen niet helden en schurken te onderscheiden. Historici classificeren gedrag tijdens de bezetting niet meer zoals De Jong onverkort als goed of fout, daarvoor zijn zij te zelfbewust, maar zij hebben wel een preoccupatie met zulke morele categorieën. Zo is de bezettingsgeschiedschrijving in de ban geraakt van een conflict tussen relativisme en neomoralisme, opnieuw tot schade van de analyse en zelfs van een evenwichtige waardering van het gedrag.²

Met de heroprichting van dat frame raakten de grotere politieke en maatschappelijke vraagstukken uit het oog, zoals: wanneer bezweek de rechtsorde in bezet Nederland onder de Duitse druk? Ook week de aandacht voor instituties en organisaties, zoals: wat waren de winst en het verlies van de keuze van het college van secretarissen-generaal om de economische samenwerking met nazi-Duitsland snel te hervatten? Daarnaast raakte het internationale kader uit het zicht: waarom slaagde de bezetter er in Nederland zo veel beter dan elders in om medewerking te verkrijgen bij de isolering en deportatie van de joden? En verloor de geschiedschrijving de aansluiting bij het buitenlandse onderzoek dat wel belangstelling voor die politieke en maatschappelijke vraagstukken heeft. Een van die grotere thema's is het bestuurlijk en ambtelijk gedrag tijdens de bezetting.

Directe aanleiding voor dit boek is de onvrede met het karikaturale beeld van de Nederlandse politie tijdens de Duitse bezetting dat in twee recente boeken onder redactie van Ad van Liempt aan een breed publiek werd voorgeschoteld.³ Op basis van schokkende verhalen, geplukt uit de strafdossiers van de tweehonderdachtig politiemannen die in die periode het zwaarste ontspoord zijn (nog geen anderhalf procent van het totale aantal), werd gepretendeerd ‘de rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog’ uit de doeken te doen. Dat die rol ‘onthutsend’ was, zoals de ondertitel ook meldde, mag met zo’n aanpak niet verbazen. De auteurs lijken vooral aanstoot te hebben willen geven.

Het hierna volgende betoog wil niet het toenmalige optreden van de politie rechtvaardigen en ook niet tegenover het verhaal van de schurken een verhaal van helden stellen. Het laat aan de hand van tien korte biografische schetsen zien dat er grote verschillen waren in het gedrag van Nederlandse politiemannen. Pas als je die verschillen ziet, valt er iets te begrijpen van het doen, het laten en het nalaten van deze beampten. Pas als je oog hebt gekregen voor de complexiteit van de situatie waarin zij hun werk moesten verrichten, kun je inzicht verkrijgen in wat er toen is gebeurd. Dat begrip hoeft een (negatief) waarderend oordeel niet in de weg te zitten. Het vergt alleen enig uitstel van dat oordeel. Op deze manier kan historisch onderzoek stof voor reflectie bieden op wat goed ambtelijk en bestuurlijk gedrag is, niet alleen in de toenmalige buitengewone situatie maar ook onder andere omstandigheden. Als het toenmalig gedrag maar in al zijn diversiteit onder ogen wordt gezien en geen rechtlijnige conclusies uit de analyses worden getrokken. Als voor ogen wordt gehouden dat de dilemma’s waarvoor politiemensen toen werden gesteld complexer waren dan een keuze tussen stoppen of doorgaan, tussen een principiële opstelling en een pragmatische houding. Dat zij niet alleen met morele dilemma’s werden geconfronteerd maar dat ook een beroep werd gedaan op hun politieke inschattingsvermogen en dat hun in de voorafgaande jaren opgebouwde beroepsopvatting op de proef werd gesteld.

Politieoptreden is gebonden aan wettelijke regels en instructies van het bevoegd gezag en vergt loyaliteit met de eigen collega’s. Daarnaast vereist goed politieoptreden initiatief en inventiviteit, de organisatie laat de individuele beampten ook de speelruimte voor eigen inzicht, maar de rechtstaat gedijt als de politie zich naar de genoemde restricties voegt. Tijdens de bezetting had de politie ook die beperkingen en ook speelruimte, maar de bandbreedte voor eigen inzicht verminderde gestaag, meestal geleidelijk, soms met een schok. De vertrouwde rechtstaat werd zo stapsgewijs, soms onopgemerkt een onrechtstaat. De vraag was wanneer de Rubicon werd overschreden en wanneer de gehoorzaamheid

en de loyaliteit die altijd politieële deugden waren geweest, alleen nog profijtelijk waren voor de bezetter. Bij het bepalen van de eigen opstelling waren die gewoontegetrouw betrachte gehoorzaamheid en loyaliteit ernstige handicaps. Politieemannen werden op zichzelf teruggeworpen en moesten een mentale draai maken. Als niet meer vertrouwd kon worden op het boven hen gestelde gezag, wat was dan de maatstaf voor goed politieoptreden? En als men daar uit was, hoe dan te reageren: doorgaan met vuile handen maken of zeggen ‘tot hier en niet verder’ en de dienst verlaten? Wat van hen werd gevergd, was inzicht, moed, tegenwoordigheid van geest en een goede inschatting van de consequenties. Het mag niet verbazen dat velen tegen die opgave niet waren opgewassen. Dat was ook onder andere delen van de bevolking het geval.⁴

Zicht op de complexiteit van de positie van de politie in oorlogstijd is wat deze studie beoogt te bieden. In de volgende hoofdstukken wordt belicht hoe Nederlandse politieemannen – het aantal vrouwen in de politie was nog minimaal – tijdens de oorlog met de toenemende druk van de bezettingsmacht omgingen, wat hun drijfveren waren, met welke dilemma’s zij worstelden, welke keuzes zij maakten en welke gevolgen hun optreden had, niet alleen voor henzelf. Aan de hand van tien loopbanen wordt duidelijk hoe uiteenlopend hun reacties waren op een steeds veeleisender bezetter en een steeds benauwder organisatorisch verband. Het is allereerst een historische studie, maar in het slothoofdstuk wordt ook stilgestaan bij de betekenis van deze ervaringen voor de huidige politie. Duidelijk is dat het verleden – en dus ook het oorlogsverleden – geen oplossingen op maat biedt voor de dilemma’s van vandaag. Het was een uitzonderlijke tijd, die politiemensen op diverse plaatsen in de hiërarchie soms in buitengewoon lastige omstandigheden bracht als zij hun taak naar behoren wilden uitvoeren. Maar het was ook politiewerk. Ook vandaag de dag belanden politiemensen soms plotseling in buitengewoon lastige situaties.

Publieke herinnering en politieel zwijgen

In de zogeheten ‘wilde’ fase van de Bijzondere Rechtspleging in de maanden direct na de bevrijding besteedde de pers regelmatig aandacht aan het oorlogsverleden van de politie. Uitvoerig deed ze verslag van de berechting van beruchte, Duitsgezinde politieemannen, soms drong ze aan op een hernieuwde zuivering van een politiekorps. Allengs beperkte het aantal kranten dat deze kwesties aankaarte zich tot enkele oud-verzetsbladen en nam de publieke weerstand tegen de ‘zuiveraars’ toe. Rond 1950, de Koude Oorlog was reeds uitgebroken, roerde de gepensioneerde, ‘vertellende’ Amsterdamse commissaris van politie Hendrik Voordewind, die met zijn nostalgisch getoonzette memoires een grote

kring enthousiaste lezers had gevonden, ook de oorlogsjaren aan. Hij droeg het beeld uit dat het overgrote deel van de politie uit vaderlandslievende lieden met een forse afkeer van de bezetter had bestaan die met gevaar voor eigen leven allerlei bedreigingen voor de bevolking hadden weten af te weren, vaak zonder dat het grote publiek dat had opgemerkt, vaak zonder er waardering voor te krijgen. Zijn boeken waren mateloos populair, werden ook omgewerkt tot hoorspelen op de radio, maar het lukte hem niet om de politie een plek te bezorgen in het van officiële zijde uitgedragen beeld van een natie verenigd in afkeer van de bezetter. Zijn gunstige woorden voor de Duitsgezinde Amsterdamse burgemeester Edward Voûte riepen zelfs openlijke weerstand op.⁵

De oorlog had niet alleen het publieke beeld van de politie aangetast maar ook de interne verhoudingen bij de politie duurzaam verstoord. Het in Schalkhaar in nationaalsocialistische geest opgeleide personeel mocht van de minister van Justitie in dienst blijven maar werd in de korpsen met minachting bejegend. Wie tijdens de bezetting, al dan niet terecht, promotie had gemaakt, werd daarop aangekeken. Wie vroeg of laat de politiedienst had verlaten en verzetswerk had gedaan, had wel mogen terugkeren maar ontving daarvoor niet de verwachte waardering en belandde zelfs dikwijls op de werkplek in een isolement. Zo bleven frustratie en verbittering aan de herinnering aan de oorlog kleven, overigens zonder tot de buitenwereld door te dringen. Het thema was taboe. In de politieopleiding werd aan de oorlogsjaren stelselmatig voorbij gegaan. Slechts éénmaal werd het zwijgen doorbroken, in mei 1960, vijftien jaar na de bevrijding, en wel door de Nijmeegse hoofdcommissaris Frans Perrick, die tijdens de bezetting als jong inspecteur een verzetsgroep had ondersteund en, toen de groep door de bezetter werd opgerold, was ondergedoken. In het door hem geredigeerde, onafhankelijke *Tijdschrift voor de Politie* liet hij enkele politiemannen aan het woord die in het verzet hun sporen hadden verdiend.⁶ Daarna bleef het weer jarenlang stil.

Het was de buitenwereld die de politie opnieuw en tamelijk hardhandig met haar oorlogsverleden confronteerde. Begin jaren zestig, terwijl de politie in beslag werd genomen door de toenemende verkeersproblemen en door nozems en andere 'lastige' jongeren, nam in de samenleving de aandacht voor de oorlog snel toe, onder meer als gevolg van het Eichmann-proces in Jeruzalem en de televisiedocumentaires van Loe de Jong. Die hernieuwde publieke aandacht ging aanvankelijk aan de politie voorbij. Maar dat veranderde rond 1965, toen in het wereldbeeld van de rebelse jongeren de verschrikkingen van het nationaalsocialistische verleden samenvloeiden met de actualiteit van de dictaturen in Spanje, Portugal en later ook Griekenland. Het fascisme was niet voorbij, zo was de

boodschap. In de ogen van de linkse jeugd werd het establishment, in het bijzonder de politie die zij bij demonstraties vaak tegenover zich vond, handlangers van het kwaad. Politiepersoneel werd subtiel en minder subtiel voor fascist uitgemaakt. Door te refereren aan het oorlogsverleden konden radicale actievoerders conflicten met de politie op scherp stellen.

Deze beeldvorming bij een steeds spraakmakender deel van het publiek leidde – zonder dat dit voor de buitenwacht duidelijk werd – ook tot gespannen verhoudingen binnen de politie, mede doordat de leidinggevende posities inmiddels werden bezet door medewerkers die hun loopbaan tijdens de bezetting waren begonnen. Daarbij hadden ze lastige keuzes moeten maken en niet altijd schone handen gehouden. Anderen die bijvoorbeeld op principiële gronden de politie hadden verlaten en na de bevrijding waren teruggekeerd, werden even gemakkelijk voor fascist uitgemaakt. De voorwaarden voor een publieke reflectie op het politieke oorlogsverleden waren ongunstiger dan ooit. Toen de politie het tijdens de Amsterdamse Bouwvakkersrellen ook nog eens ernstig af liet weten, brandde de kritiek op haar los. De regering stelde een onderzoekscommissie naar de oorzaken van het politieke mistasten in, maar die commissie vermeed welbewust verder terug te blikken in het verleden dan de jaren vijftig. Het Amsterdamse korps zelf kwam onder verscherpt toezicht van de burgemeester te staan en kreeg de instructie geen aanleiding tot protest meer te geven.

In de roerige jaren die volgden was er volop kritische belangstelling voor de Duitse bezetting, onder meer als gevolg van de stuntelige poging (1972) van de minister van Justitie om de drie Duitse oorlogsmisdadigers die nog in Breda gevangen zaten, vervroegd vrij te laten, maar wonderwel bleef de politie buiten schot. Hoewel enkele korpsen werden geleid door politiemannen die hun opleiding in Schalkhaar hadden gehad en soms ook joden hadden opgehaald, werd het oorlogsverleden van de politie niet meer opgerakeld. De korte paragraaf die De Jong in het in 1974 gepubliceerde deel van zijn magnum opus aan de politie wijdde, trok geen aandacht.⁷ Eenzelfde situatie bestond in het buitenland, bijvoorbeeld in Duitsland waar in 1967 de journalist Heinz Höhne een later als boek uitgegeven geruchtmakende serie artikelen in *Der Spiegel* had gepubliceerd, zonder dat zittende politiechefs met een oorlogsverleden in de publiciteit geraakten.⁸ Gebrek aan kennis van de complexe interne verhoudingen bij de politie, mede veroorzaakt door het collectieve zwijgen van de laatste, speelde daarbij zeker een rol. Bovendien was het voor journalisten onmogelijk om toegang te krijgen tot de archieven. Het publieke beeld van de politie in bezettingstijd bleef zonder meer negatief.

In het wetenschappelijk onderzoek werd in deze jaren voor het eerst (zijde-

lings) de problematiek van de Nederlandse politie tijdens de bezetting aangevoerd. Onder bijzondere voorwaarden konden onderzoekers toegang krijgen tot de dossiers van de Bijzondere Rechtspleging. Nanno in 't Veld belichtte in zijn doorwrochte inleiding tot de bronnenuitgave *De ss en Nederland* de positie van de politie in het Duitse bestel, in het bijzonder de aansturing door de *Höhere ss- und Polizeiführer* Hanns Rauter. De sociaalpsycholoog Jacob Hofman promoveerde op een onderzoek naar de persoonlijkheid van eenenvijftig collaborateurs, waaronder vijf politiemannen. De laatsten bleken niet alleen net als de anderen emotioneel labiel en rancuneus te zijn, maar ook een duidelijk autoritaire instelling te hebben.⁹ Het historisch onderzoek sprak het publieke beeld van de politie in bezettingstijd niet tegen. Verondersteld werd dat ideologische gedrevenheid en een autoritaire instelling haar gedrag doorslaggevend hadden beïnvloed.

Politieel spreken en geschiedschrijving

Een doorbraak in de kennisvergarig over het oorlogsverleden van de politie vond plaats halverwege de jaren tachtig, veertig jaar na het einde van de bezetting, niet alleen in Nederland maar ook in West-Duitsland en Frankrijk. Dat in die periode de laatste politiemannen die in de oorlog hadden gediend, in Nederland in het bijzonder de Schalkhaarders, de politie verlieten, maakte het makkelijker de ban te doorbreken. Eenmaal los van het dienstverband voelden sommigen zich vrij om oude rekeningen te vereffenen. In Nederland deed een reeks artikelen in het Rijkspolitie-magazine van de hand van Koen Aartsma en Bert Huizing de discussie ontbranden. Zij hadden een blik kunnen werpen in het archief van het Directoraat-Generaal van Politie tijdens de bezetting en met enkele oudgedienden gesproken. Voor het eerst las het politiepersoneel in een eigen vakblad onverbloemd over de forse ontsporingen tijdens de bezetting. De nare boodschap werd verteerbaar gemaakt door het portretteren van de toenmalige politie als een verzameling arme drommels die jarenlang gehoorzaamheid was ingeprent, in de steek was gelaten door hun superieuren en geheel onvoorbereid voor de leeuwen was geworpen. Dat beeld sloot aan bij een in de politie diepgeworteld gevoel van miskennis.

Een tweede publiciteitsgolf volgde toen in 1986 de artikelen van Aartsma en Huizing in omgewerkte vorm als boek onder de titel *De zwarte politie* werden gepubliceerd.¹⁰ Een jaar eerder had een Utrechtse geschiedenisleraar, Arnold Vernooy, zoon van een politiemann die in het voorjaar van 1943 met twintig collega's had geweigerd om joden op te halen, een boek over de Utrechtse politie tijdens de bezetting gepubliceerd, mede gebaseerd op de ongepubliceerde memoires van zijn vader.¹¹ Sommige gepensioneerde oud-collega's reageerden geërgerd, soms

zelfs woedend. De commotie zette de Utrechtse korpschef Jan Wiarda ertoe aan om Jos Smeets te vragen zijn afstudeeronderzoek aan het oorlogsverleden van het Utrechtse korps te wijden.¹²

Maar de opschudding stimuleerde ook oud-politiemannen om met hun verhaal te komen. In 1986 publiceerde de oud-korpschef van Harderwijk, Henk Kraaijenbrink, een bewerkt dagboek waarin tamelijk onverbloemd werd beschreven hoe hij als diensthof van een klein politiekorps zo goed en zo kwaad als dat ging uitvoering had gegeven aan Duitse instructies.¹³ Er volgden meer boeken, maar deze kregen allengs een meer rechtvaardigende strekking. Begrip werd gevraagd voor de moeilijke positie van de individuele politiemans; benadrukt werd hoe goed de eigen intenties waren geweest. Een oud-marechaussee schetste mede op basis van herinneringen aan eigen verzetsactiviteiten een rooskleurig beeld van dat korps. In een proefschrift over het nationaalsocialistisch opleidingsbataljon Schalkhaar werd zelfs beweerd dat een aanmerkelijk deel van de rekruten daar eigenlijk verzet pleegde.¹⁴ Daarna viel het stil. Enkele oud-politiofficieren stelden in deze jaren nog wel hun herinneringen aan de oorlog op schrift, maar deden dat slechts voor hun eigen kinderen: tot publicatie gingen zij niet meer over.

Ondertussen had deze publieke discussie over de politie in oorlogstijd, in Nederland en elders in West-Europa, wel de belangstelling gewekt van historici op het aanverwante terrein van de vervolging en deportatie van de joden. De resultaten van hun onderzoek kwamen in de loop van de jaren negentig naar buiten. In 1992 publiceerde de Oostenrijks-Amerikaanse politicoloog Raul Hilberg de studie *Perpetrators, victims, bystanders*, waarin aan de hand van een reeks portretten onder meer de politiebijstand in bezet Europa aan de genocide werd belicht en voor het eerst de breedte van het palet aan drijfveren van de betrokkenen werd aangegeven. In datzelfde jaar verscheen *Ordinary men* van Christopher Browning, het verslag van het moorddadig optreden van een Hamburgs politiebataljon in Polen.¹⁵ Ook zijn studie demystificeerde de drijfveren van de betrokkenen vervolgers. Gewone politiemannen bleken, samengebracht in een militair verband en geplaatst in een vreemde, turbulente omgeving, zonder dwang of indoctrinatie tot deelname aan slachtpartijen te kunnen worden bewogen. Dat voornamelijk ideologisch gevoede rancune hen had bewogen, zoals tot dan toe veelal was verondersteld, overtuigde niet meer. Een meer genuanceerde portrettering van de daders in hun organisatorische context was nodig.

Die invalshoek zou in de volgende jaren in het historisch onderzoek centraal komen te staan, vooral in Duitsland. Toonaangevend was de uitvoerige biografie van de hoge Duitse politiechef Werner Best, geschreven door Ulrich Herbert.¹⁶

Diens optreden als een van de leiders van het Reichssicherheitshauptamt tijdens de oorlog kreeg een plaats in de ontwikkeling van zijn politieke overtuiging, beginnend rond de Eerste Wereldoorlog. In Nederland vond een soortgelijke wending in de belangstelling plaats. Guus Meershoek schreef een biografisch artikel over de Amsterdamse hoofdcommissaris Sybren Tulp die was gevormd als militaire politieman in de koloniën. In zijn proefschrift over de Amsterdamse politie tijdens de Duitse bezetting werkte hij Tulps rol als gangmaker bij de inschakeling van het korps in het Duitse repressieapparaat verder uit.¹⁷ Een breder publiek kon in deze jaren nader met de politie in bezettingstijd kennismaken dankzij enkele televisiedocumentaires waarin voor het eerst oud-politiemannen hun verhaal deden en zo de kijkers een blik gunden in de onderlinge verhoudingen in de toenmalige politie. De journalisten Bart Middelburg en René ter Steege publiceerden bovendien een portret in boekvorm van de Amsterdamse souteneur en tijdens de bezetting (hulp)politieman Dries Riphagen die uit financieel gewin mensen, veelal joden, aan de bezetter uitleverde.¹⁸

Politiegeschiedschrijving

Tegen de eeuwwisseling vond een nieuwe wending in de publieke belangstelling voor en het historisch onderzoek naar de politie in oorlogstijd plaats. De laatste getuigen werden te oud om getuigenis af te leggen of kwamen te overlijden, met als gevolg dat de belangstelling van de moderne massamedia voor het thema verdween. Voor het historisch onderzoek naar de massamoord op de joden werden in deze jaren in Oost-Europa grote archieven geopend die onder het communisme gesloten waren gebleven. Bij het onderzoek daar kwamen de veel ernstiger, in Oost-Europa ontspoorde politiemannen centraal te staan en werden parallellen getrokken met massamoordenaars in voormalig Joegoslavië en Rwanda. Nieuw was vooral de aandacht voor de verwildering van de manschappen in de chaotische, onzekere omstandigheden die door de leiding slechts met indringende aansporingen kon worden bedwongen.¹⁹ De kring van daders bleek bovendien veel breder dan tot dan toe werd aangenomen: ook de Wehrmacht en allerlei lokale milities participeerden volop in de moordpartijen.

Van belang was voorts dat met name in Duitsland het onderzoek naar de politie tijdens het nationaalsocialisme aansluiting vond bij het reguliere historisch onderzoek naar de politie dat vanaf de jaren tachtig was verrijkt met een sociaal-wetenschappelijke invalshoek. Het politieel functioneren tijdens de buitengewone omstandigheden van dictatuur en oorlog kon zo worden ingebed in langetermijnontwikkelingen van bestuur en samenleving. Patrick Wagner publiceerde een studie naar de opvattingen in de Duitse recherche in de periode 1918-1945

en Michael Wildt een collectieve biografie van de leiding van het Reichssicherheitshauptamt.²⁰ Beide studies maakten duidelijk hoezeer ervaringen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog de Duitse politiechefs hadden gevormd en hoe deze hen hadden geprepareerd op het meedogenloos optreden tijdens de oorlog. In dit spoor werden de volgende jaren een groot aantal studies gepubliceerd.²¹

Nederlandse onderzoekers participeerden slechts in bescheiden mate in deze ontwikkeling. In 2004 verdedigden Marnix Croes en Peter Tammes een proefschrift over de overlevingskansen van joden tijdens de bezetting van Nederland waarin ook de rol van de Nederlandse en Duitse politie wordt belicht en met name het beeld van de Duitse politie als geoliede machine werd aangevochten. Peter Romijn publiceerde een collectieve politieke biografie van de Nederlandse burgemeesters tijdens de bezetting. Ook hij verdisconteert de vooroorlogse situatie, maar meer nog plaatst hij hun optreden in de complexe dynamiek die de bemoeienis van het rijkscommissariaat in de bestuurlijke verhoudingen teweegbracht, met als resultaat een complex beeld van beperkte successen en ernstig falen. Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, die eerder al had geschreven over de Duitse justitie in Nederland tijdens de bezetting, publiceerde een biografie over de Rassenreferent bij het Rijkscommissariaat Hans Calmeyer. Zij plaatst zijn optreden tijdens de bezetting mede tegen de achtergrond van zijn vooroorlogse ervaringen: een gebroken carrière maakte Calmeyer tot een willige ambtenaar die tamelijk onverschillig over het lot van duizenden individuele joden besliste, ook met deportatie en vernietiging tot gevolg.²²

In 2008 publiceerde Frank van Riet *Handhaven onder de nieuwe orde*, een omvangrijke studie die een panoramisch beeld geeft van het Rotterdamse politiekorps tijdens de bezetting. Daarnaast verschenen de afgelopen jaren enkele kleinere studies over individuele Nederlandse politiemannen. Meershoek publiceerde een biografische studie over de Amsterdamse inspecteur Jan van den Oever die weigerde joden op te halen. Smeets schreef een door het Marechausseemuseum uitgegeven brochure met de levensgeschiedenissen van drie politiemannen die bij het begin van de bezetting nog goede vrienden waren maar in de volgende jaren volstrekt andere wegen insloegen.²³

Al met al is onze kennis en ons inzicht in de omstandigheden, drijfveren, dilemma's, beslissingen en handelingen van Nederlandse politiemannen tijdens de bezetting in de afgelopen veertig jaar wel toegenomen maar nog tamelijk fragmentarisch en minder uitgediept dan in het buitenland. Duidelijk is dat in en rond de politie een kleine groep fanatieke nationaalsocialisten naar voren trad die veel leed heeft aangericht en in 1941 en 1942 als *trait-d'union* tussen de Duitse en Ne-

derlandse politie de bezetter belangrijke diensten heeft bewezen, maar te klein in aantal, in het algemeen onvoldoende bekwaam en te weinig toegewijd was om de bezetter langere tijd van nut te zijn. Daarnaast was er een grote groep – een ruime meerderheid van het personeel – die zich evenals de rest van de bevolking schikte in de nieuwe situatie. Deze was wel anti-Duits, keurde veel Duitse maatregelen af, spande zich ook niet bijzonder in om de naleving daarvan af te dwingen en kneep zelf regelmatig een oogje toe, maar zag evenmin aanleiding om de uitvoering tegen te werken en zeker niet om dienst te weigeren. Doordat het lokale bestuur ongestoord functioneerde, een sociaal probleem als de werkloosheid was verdwenen en de eigen arbeidsomstandigheden verbeterden, kon onvrede zoals bijvoorbeeld opgewekt door de gedwongen bijscholing in Schalkhaar niet uitgroeien tot collectieve weerstand. Pas in de zomer van 1943 veranderde die situatie en groeide de weerstand.

Van politieverzet is geen sprake geweest, want de meesten ontdekten al snel dat het veel veiliger was buiten politieverband de bezetter tegen te werken en verlieten de dienst, soms met medeneming van het dienstwapen. Openlijk dienst weigeren betekende aanvankelijk slechts ontslag. Spoedig werd duidelijk dat je als weigeraar beter de aanzegging van ontslag niet kon afwachten en er verstandig aan deed direct onder te duiken. Vanaf het voorjaar van 1943 volgde op dienstweigering internering in het strafkamp Vught; dook men onder, dan dreigde voor familieleden internering.

Opzet en uitvoering van het onderzoek

Na een hoofdstuk dat de aanloop tot de bezettingstijd schetst met bijzondere aandacht voor de politieorganisatie en de positie van het politiepersoneel volgen tien hoofdstukken waarin telkens de ervaringen van een politieman in biografisch perspectief worden geplaatst. De aandacht gaat uit naar hun vooroorlogse ervaringen, de positie in de politieorganisatie, de ervaren druk van de bezetting, de dilemma's waar zij mee worstelden, hun keuzes en de daarbij gemaakte afwegingen en de gevolgen van hun optreden.

De tien loopbanen beogen eerst en vooral een beeld van de variatie in gedrag onder Nederlandse politiebeambten te geven: tussen uiterste collaboratie en volledig verzet. Bij de selectie is rekening gehouden met hun professionele achtergrond, hun rang, hun politieke overtuiging, de geleverde assistentie aan de bezetter en hun eventuele besluit tijdens de bezetting de dienst te verlaten. Zeven personen hadden hun wortels in de Gemeentepolitie, drie in de Koninklijke Marechaussee. Drie politiemannen bezetten bij het begin van de bezetting een leidinggevende positie, drie behielden gedurende de gehele bezetting een

uitvoerende functie in de lagere rangen. De vier resterende maakten tijdens de bezetting een opmerkelijke promotie naar een leidinggevende functie. Een was gedurende de gehele periode overtuigd nationaalsocialist; twee bekenden zich met een zekere gretigheid tot het nationaalsocialisme en twee schikten zich uit opportunistische overwegingen. Twee werkten in volle overtuiging actief mee aan de opsporing van verzetslieden en de deportatie van joden. Twee besloten de bezetter actief tegen te gaan werken; een van hen deed dat al vroeg op grond van zijn professionele overtuiging, de ander deed dat later toen hij werd geconfronteerd met de realiteit van de vervolging van de joden. Bij de selectie is gestreefd naar een representatief beeld van de Nederlandse politie tijdens de bezetting, maar wij beseffen terdege dat het resultaat voor discussie vatbaar is. In elk geval zijn wij ervan overtuigd dat het een veel genuanceerder beeld oplevert dan gangbaar is en dat het een grotere variatie laat zien in keuzes en gedrag.

Het was niet meer mogelijk om interviews met hoofdpersonen of met hun toenmalige collegae te houden. Wel is in twee gevallen gebruikgemaakt van interviews die reeds in de jaren negentig zijn afgenomen. Een belangrijke beperking bij de selectie vormde de beschikbaarheid van archieven. Van de politiebeambten die zich het meest misdragen hebben, zijn in het Nationaal Archief dossiers voorhanden die opgebouwd zijn voor de Bijzondere Rechtspleging. Deze zijn handzaam maar geven, zoals eerder aangegeven, ook gemakkelijk een vertekend beeld van de realiteit door de overmaat aan belastende en ontlastende documenten. Als wij van deze dossiers gebruikmaakten, is zo veel mogelijk aanvullend onderzoek verricht in archieven met documenten uit de bezettingstijd zelf. Veel minder informatie is voorhanden van politiemensen die niet collaboreerden maar ook geen heldhaftige verzetsdaden pleegden, een groep waartoe het merendeel van de toenmalige politie kan worden gerekend. Niettemin komt ook die aan bod.

2. MODERNE POLITIE IN EEN BENARDE TIJD: 1918-1945

De politie die de bezetter in mei 1940 in Nederland aantrof, was versnipperd over vijf korpsen en verkaveld onder vele gezagsdragers. Die toestand vloeide voort uit de ongestoorde groei van het moderne, gelaagde bestuur sedert het midden van de negentiende eeuw. Door de getemperde industrialisatie en verstedelijking vanaf het laatste kwart van die eeuw was de sociale nood in Nederland relatief beperkt gebleven; grote stakingsbewegingen hadden zich slechts enkele malen voorgedaan en dan ook niet lang aangehouden. Slechts zelden was er acuut behoefte aan een sterke, centrale politiemacht geweest. De politie was pas laat in de negentiende eeuw in omvang toegenomen en dan nog vooral in de grote steden en slechts mondjesmaat. De lokale liberale burgerij was afkerig van bemoeizuchtige, dure politie. De rijksoverheid slaagde er niet in om haar greep op de politie te versterken en hield daarom voor de ordehandhaving militairen in de vorm van de Koninklijke Marechaussee en de Cavalerie achter de hand. De christelijke bestuurders die in de twintigste eeuw in het openbaar bestuur oprukten, later gevolgd door de sociaaldemocraten, beschikten over eigen verzuilde netwerken die voor sociale controle zorgden en zo een deel van de behoefte aan politieoptreden wegnamen. In de politiek werd het politievraagstuk niet gezien als een kwestie van organisatie en uitrusting van de politie, maar vooral als een kwestie van goede verdeling van zeggenschap over de politie tussen gezagsdragers. De consensuscultuur schreef voor dat elke bestuurder enige zeggenschap over de politie kreeg en die dan bijna altijd moest delen met anderen.¹

Een verkavelde politie

Als gevolg van deze bestuurlijke constellatie telde Nederland in het interbellum vijf soorten politie. Zo'n zeventig grote en middelgrote gemeenten hadden een eigen korps *Gemeentepolitie*, geleid door een hoofdcommissaris, commissaris of (hoofd-) inspecteur van politie. De sterkte varieerde van ruim tweeduizend manschappen tot een tiental leden. Was de in rang hoogste beambte inspecteur, dan moest de burgemeester als hulpofficier van Justitie optreden. Vanaf het begin van de twintigste eeuw hadden de grootstedelijke korpsen kunnen profiteren van de professionalisering van het gemeentebestuur. Rond de Eerste Wereldoorlog telden zij al de eerste gespecialiseerde afdelingen, zoals verkeersbrigades. Na

die oorlog zouden de salariëring en de arbeidsomstandigheden worden verbeterd en zou het beroep aan maatschappelijke status winnen.

Voorts waren er nog enkele honderden gemeenten met een *Gemeenteveldwacht*. Een of meer agenten werden betaald door de gemeente, geleid door de burgemeester maar benoemd door de commissaris van de koningin. Het waren generalisten die uiteenlopende taken uitvoerden, vaak afgestemd op de lokale situatie. De kwaliteit van dit politiepersoneel liet sterk te wensen over. Weliswaar had de instelling van een politiediploma, verleend na het succesvol afleggen van een examen bij de Algemeene Nederlandsche Politiebond, bij velen de vakken-nis vergroot, maar het isolement en de geringe bezoldiging belemmerden hun verdere ontwikkeling.

In een beperkt maar groeiend aantal kleinere gemeenten werd de politiedienst verzorgd door leden van de *Rijksveldwacht*. Zoals alle politie stond deze bij haar optreden onder het gezag van de burgemeester en de officier van justitie maar in de praktijk had de rijksoverheid het meest te zeggen over dit korps. Het kon bijvoorbeeld bij stakingsbewegingen of grootschalige ongeregelde heden als eenheid door de procureur-generaal worden gedirigeerd. Het was ook heel geschikt om de politiezorg op het platteland te verbeteren, maar vooralsnog was daar in de jaren dertig uit financiële overwegingen weinig sprake van. Rijksveldwachters waren beter bewapend en beter bezoldigd dan gemeenteveldwachters, maar hun verdere ontwikkeling werd belemmerd door de verstrooide dienst. Een aparte categorie rijksveldwachters vormden de rechercheurs die in opdracht van de procureurs-generaal bijzondere opsporingsonderzoeken instelden, bijvoorbeeld naar gevallen van spionage of van ambtsmisdrijven.

Voorts was er de *Koninklijke Marechaussee*, een op militaire leest geschoeid, gekazerneerd korps dat door het ministerie van Oorlog werd beheerd maar door het ministerie van Justitie gedirigeerd. Oorspronkelijk had het alleen in de provincies beneden de rivieren de politiedienst verricht, sedert het einde van de negentiende eeuw deed het dat ook in de noordelijke provincies, begin twintigste eeuw ook in de Randstad. Na de Eerste Wereldoorlog kreeg zij een tweede, minder goed opgeleid militair politiekorps naast zich: het *Korps Politietroepen*, dat ook werd ingezet bij de grensbewaking, bij de politiedienst binnen het leger en als bijzondere bijstand bij ordeverstoringen.

The roaring twenties

In Nederland was de drang tot professionalisering van de politie later dan elders op gang gekomen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte de politie een inhaal-slag. Het waren met name de korpsen Gemeentepolitie in de grote steden die